

УДК 316.6

Мейжис І.А., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Почебут Л.Г., Санкт-Петербурзький державний університет, м. Санкт-Петербург, Росія.

Мейжис Ірина Альбертівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Коло наукових інтересів: соціологія та психологія особистості.

Почебут Людмила, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології Санкт-Петербурзького державного університету. Коло наукових інтересів: психологія особистості.

ІНДИВІДУАЛІЗМ ЧИ КОЛЕКТИВІЗМ?

Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України

У статті висвітлюється соціально-психологічний погляд на історію та політичну культуру України.

Socio-psychological view on history and political culture of Ukraine is covered in the article.

ЧАСТИНА 1. Історико-антропологічне коріння культур

Як риба у воді, ми настільки занурені у власну культуру, що нам треба розлучитися з нею, аби усвідомити сам факт її існування
Девід Майерс

Крос-культурні дослідження, що розгорнулися в останні два десятиріччя у зв'язку з глобалізацією, змушують по-новому поглянути на культуру власної країни, на протиріччя, що в ній існують, на причини, що їх породили. Сьогодні міжкультурні відмінності розрізняються через розмежування індивідуалістичних, колективістичних і приграничних культур. Однак і дотепер спостерігається змішування базових понять при характеристиці колективізму та індивідуалізму. Проблема полягає в тому, що до індивідуалістичних культур відносять ті народи і країни, в яких групові форми життя набагато більше розвинені, ніж у тих, які вчені назвали колективістичними. Спробуємо внести ясність у це питання, оскільки це стосується не тільки науки, але й соціально-політичного життя країни, самосвідомості її громадян.

Передісторія питання

Уперше чіткий розподіл культурних спільнот на колективістські та індивідуалістичні провів Гюстав Ле Бон у книзі «Психологія соціалізму» (1908 р.). Вчений відзначав, що всі теорії суспільного ладу,

при очевидній різниці між ними, можуть бути зведені до двох взаємно протилежних принципів: індивідуалізму й колективізму. При індивідуалізмі кожна людина залишена сама по собі, її особиста діяльність досягає максимуму, діяльність же держави відносно кожної людини мінімальна. У розвитку сучасної цивілізації ці принципи організації спільнот постійно викликали більш чи менш напружену дискусію. Нині ж вона стала запеклою.

Ось як описує Ле Бон спільноти, організовані за принципом індивідуалізму: «Усе, що створило велич цивілізацій: наука, мистецтво, філософські системи, релігії, військова потуга тощо, було творенням окремих особистостей, а не громадських організацій. Найважливіші відкриття й культурні успіхи, якими користується все людство, були здійснені добірними людьми, рідкісним і найвищим продуктом окремих найбільш обдарованих рас. Народи, в яких індивідуалізм найбільш розвинений, тільки завдяки цьому й очолюють цивілізації і панують нині у світі» [1, с. 51]. Ця думка Ле Бона, безумовно, расистська і зосередила в собі

погляди XIX ст. про європейську зверхність. Ле Бон вважав, що одні народи «жадібно домагаються рівності, але мало цікавляться свободою. Свобода – це змагання, невпинна боротьба, матір будь-якого прогресу» [1, с. 51]. В ситуації домінування цінності свободи над цінністю рівності здатні вижити тільки найздібніші, найсильніші люди. Тільки сильні люди можуть витримувати самотність і розраховувати лише на себе. Індивідуалістичним спільнотам протистоять колективістські. «Спільність майна, право на працю, безумовна рівність, одноманітність у всьому, механічна правильність у всіх діях окремих осіб, тиранія регламентацій, повне поглинання особистості громадян соціальним ладом», – так описує Ле Бон колективізм. Причину виникнення індивідуалізму він вбачав у природній нерівності людей.

Будучи людиною індивідуалістичної культури, Ле Бон бачив небезпеку колективізму в тому, що «різниця, що роз'єднує людей, зникне, і залишиться тільки тип середньої людини, так влучно визначений математиком Бертраном: без пристрастей і вад, ні дурний, ні розумний, середніх думок, середніх поглядів, помирає в середньому віці від якоїсь середньої хвороби, котру винаходить статистика» [1, с. 58]. За Ле Боном це тип модальної особистості, якій цілковито зручно й комфортно в колективістичній спільноті.

Слід зазначити, що сучасне розуміння колективізму не збігається з описаним у працях Ле Бона, тому що і рівність і свобода – це якісні характеристики індивідуалізму. Водночас варто віддати належне гостроті прогнозу французького мислителя, який описав не стільки колективістичну культуру Сходу, скільки колективізм західного середньовіччя, коли людина була не вільна, але захищена приналежністю до своєї спільноти, феодального маєтку або ремісничого цеху. Фактично Ле Бон передбачив явище масового «бігства від свободи», які привели людей до фашистсько-диктаторських режимів Європи у XX ст. Г. Ле Бон ніколи не був на Сході, але одну з основних ознак організації колективістичних спільнот – деспотичне правління, для якого зручна знеособлена усереднена людина, він уловив правильно. Саме така людина з'являється перед нами в романі-утопії Є. Замятіна, а пізніше у творах Дж. Оруелла.

Представники Заходу чітко усвідомлюють себе членами індивідуалістичної культури, яка почала інтенсивно розвиватися після Реформації і особливо з початком Промислової революції. Ось як описує своє світовідчуття американський соціолог Л.Е. Берг: «Західна культура вже здавна є в багатьох відношеннях дуже індивідуалістичною. Наприклад, ми відчуваємо потужний соціальний тиск, спрямований на те, щоб відчувати себе унікальними, самостійними індивідами. І ми піддаємося цьому тискові. Сприймаючи себе як окремих індивідів, ми засвідчуємо в такий спосіб нашу соціальну природу. Людина починає гонити за власним Его, підкоряючись груповому тиску. Іншим вираженням індивідуалізму є наша схильність ділити дійсність на внутрішню (враження) і зовнішню (реальність),

індивідів і суспільство, суб'єкт і об'єкт, форму і зміст, Я і Ти і протиставляти ці частини одну одній» [2]. Шведський соціолог К. Хакассон назвав такий спосіб сприйняття світу «кореневою метафорою». Західна людина не здатна думати й діяти поза цією полярністю.

Американський соціолог К. Леш виявив в індивідуалістичних спільнотах такі явища, як витіснення «етики самовдосконалення етикою самозбереження», заміну культури конкурентного індивідуалізму «нарцисичною культурою», залежність індивіда від бюрократичної влади. «Нарцисизм» нашого сучасника, а людей з такою патологією на Заході за останні десятиліття стало більше, призводить до порушення неперервності психічного розвитку індивіда. К. Леш вважає, що прорив до нової культурної спільноти постіндустріального типу неможливий без подолання «нарцисизму» [2].

Така стурбованість науковців проблемами залежності від бюрократичної влади, егоцентризму, нарцисизму і гедонізму представників індивідуалістичної культури обумовила не зовсім адекватне її розуміння в нашій посттоталітарній країні. При певному підборі висловлювань створюється враження, що в індивідуалістичних культурах колективне життя якщо й існує, то мінімально. Навіть те громадянське суспільство, про яке розмірковують наші фахівці, носить характер абстракції. Але в реальності громадянське суспільство – це активність самих громадян, які діють в межах колективів а не поодиночці, тобто існує розвинене колективне життя. Треба зазначити, що форми соціального життя людей у будь-якій культурі представлені різними групами і колективами. А їх розбіжності пов'язані, скоріше, з тим, в яких формах вони існують, **якими правами володіють члени угруповань**. В індивідуалістичних культурах – це громадські спільноти, в колективістських – це велика кривоспоріднена ієрархічна родина.

Але для того щоб зрозуміти істинні розбіжності між колективістичною та індивідуалістичною культурами, необхідно звернутися до історії двох найдавніших цивілізацій, які їх породили, оскільки вони пов'язані з визначеними антропологічними типами людей. Це про них казав Р. Кіплінг: «Захід є Захід, Схід є Схід, і їм не зійтись ніколи». Наше звернення до історії неминуче матиме фрагментарний характер, але без нього неможливо пояснити ні основи культури, ні ті зміни, які відбулися протягом століть у ментальності народів. Тому ми вдалися до використання найвідоміших історичних фактів, але будемо інтерпретувати їх з урахуванням сучасного соціально-психологічного знання та крос-культурної психології.

Дві цивілізації

Кожний сучасний школяр знає, що великі цивілізації зароджувалися на базі об'єднання землеробських племен у долинах рік Азії і Єгипту. Там зароджувалися й перші державні утворення, що перебирали на себе управління величезними масами людей. Необхідність складних соціальних організацій обумовлювалася, в першу чергу,

кліматичними умовами регіонів, що вимагали злагоджених зусиль великої кількості людей, фактично всіх дорослих членів спільноти в період щорічної повені рік. Аби підкорити величезні маси людей єдиній волі, потрібні були аргументи на користь беззастережного підпорядкування владі. Перші царства – це епоха не тільки величі богів, але й епоха інтелектуальної величі людини, яка замислила й здійснила грандіозні перетворення в організації життя спільнот і у взаєминах людей.

Вийшовши за межі громади, піднявшись над масами, створивши чітку ієрархічну структуру, стародавні царі та їхні ідеологи жерці дійшли висновку: ефективно управляти людьми в такій системі можна тільки за допомогою жорстокості й насильства. Для цього було написано закони, за якими навіть за невелику провину карали на смерть, не допускалося інакомислення. Закони в стародавніх ієрархічних спільнотах були засобом залякування і терору з метою запобігання небажаних дій підданих. Ми бачимо це і в законах царя Хаммурапі, і в індійських «Законах Ману», і в китайських їх аналогах.

Важливим винаходом культури стала піраміда влади на чолі з царем або фараоном із жорсткою вертикальною супідрядністю, яка замикалася на громаді, яка відповідала за своїх членів. Для функціонування такої системи влади необхідні були: апарат жерців, що ідеологічно підтримував культ володаря, в тому числі й за допомогою наукового знання; апарат урядовців, що забезпечував порядок у стягненні податків; апарат примусу і насильства, яким чи не вперше було запроваджено таємну поліцію. Крім того, було винайдено додатковий соціально-психологічний механізм об'єднання людей на основі ідей. Це були великі будови стародавнього світу, ідеологічне призначення яких уперше осмислив Л. Мамфорд (L. Mumford) тільки в XX столітті книзі «Міф машини». Можна тільки дивуватися прозорливості давніх інтелектуалів, які запропонували споруджувати єгипетські піраміди, вавилонську вежу, велику китайську стіну. Будови такого типу стали важливою метою і головною ідеєю існування індивіда й суспільства, а активна участь у їх реалізації обумовлювала згуртування народу. До речі, у великих будовах брали участь не стільки раби, скільки вільні піддані перших держав-деспотій [3, с. 64-67].

Як бачимо, саме на Сході зародилися стародавні держави та з'явилися перші інститути влади, які існують і нині. У тих перших державах склалися деспотичні режими, в умовах яких окремо взятий індивід міг існувати не інакше, як у межах своєї сім'ї і громади. Тільки у колективі родичів, спротивом захистити своїх членів, можна було протистояти колосальному тиску нічим не обмеженого всевладдя. **На цій основі й виникли колективістські культури, в яких основною формою й умовою існування індивіда була приналежність до великої сім'ї або клану, а форми соціального життя передбачали велику дистанцію від влади, обов'язкову ієрархію і владну вертикаль.** Пізніше на базі давніх колективістських культур постала

безліч держав, у кожній з яких головні її ідеї мали певну національну своєрідність. Розбіжності між кастовою Індією, Оттоманською імперією, імператорською Японією та сучасними ісламськими державами величезні, але загальні риси, означені вище, їм властиві.

Зовсім інший спосіб організації держави склався у народів Європи, які набагато пізніше сіли на землю, вони жили полкованням і збиранням, які передбачають рівність і своєрідну справедливість розподілу, які забезпечують виживання спільнот. У племенах мисливців-збирачів панував первісний комунізм. Вірші Р. Кіплінга в перекладі на російську демонструють цю обставину краще, ніж будь-яка проза:

«Добыча Стаи – для Стаи; ты можешь на месте поесть,
Смерть нечестивцу, который хоть кроху посмеет
унесть.

Право щенка-одногодка – досыта зоб набивать
Добычей стаи, и Стая не смеет ему отказать.

Право Берлоги – за Маткой: у всех одногодок своих
С туши четверку взимает она для щенят молодых».

Створення перших державних утворень у європейських племен мисливців-збирачів почалося набагато пізніше і могло бути продиктовано або зовнішньою загрозою, або економічною необхідністю більш ефективного використання наявних ресурсів. Ми не знаємо конкретної причини створення перших полісів у Греції, але сформована в них система влади свідчить, що демократичний устрій був притаманий європейцям з самого початку. Прикладом може слугувати Афіньська демократія.

Життя Афіньського полісу добре відоме з численних письмових джерел, які змальовують картину державного ладу і політичного життя міста-держави. Всі громадяни чоловічої статі старші 20 років складали міське зібрання (еклесію), що скликалася регулярно десять разів на рік, а в надзвичайних випадках – на вимогу ради. Вся повнота влади в Афінах належала народним зборам. Але, на думку американського політолога Д. Себайна, це все ж скоріше міф, ніж форма управління, тому що народні збори лише схвалювали або не схвалювали підготовлені урядом рішення. Роль же уряду виконували архонтаг, що складався з десяти осіб, і рада п'ятисот – по 50 осіб від кожного з десяти об'єднаних племен. І ті й інші обиралися щорічно. В роки розквіту республіки для афінян найважливішим завданням був ефективний контроль за діяльністю уряду. Ці функції виконували рада п'ятисот і суд галаестів (до 6 тисяч осіб), що також формувалися шляхом щорічних виборів. Оборона полісу покладалася на колегію стратегів, яких обирали за тим же принципом. Це були впливові політики – досить згадати Перікла. Вони мали право виступати, щоб впливати на рішення, але не могли голосувати в раді п'ятисот. Політичний же вплив Перікла полягав у його вмінні переконувати членів ради та еклесію [4, с. 36-41].

Навіть короткий опис органів влади, сформованих у результаті реформ Клісфена 507 року до н. е.,

свідчить, що Афі́нський поліс діяв на умовах рівного представництва і справедливої участі в органах влади представників десяти об'єднаних племен. Причому принцип рівної та справедливої участі в управлінні був настільки сильним, що це створювало й певні незручності. Так, рада п'ятисот, котра збиралася щодня, не могла б працювати, якби стародавні греки не винайшли спосіб її діяльності – *ротацию*. Щоб уряд працював ефективно, його засідання відбувалися в такий спосіб: протягом десятої частини року 50 осіб від одного з племен і по одному представникові від інших дев'яти по черзі вирішували повсякденні питання організації життя міста. Голова зборів обирався щодня жеребкуванням, і жоден афінянин не міг обіймати цю посаду більше одного разу за все своє життя. Така організація управління вимагала від громадян максимальної участі у всіх справах полісу, щоб правильно орієнтуватись при голосуванні за те чи інше рішення. Тому всі політично активні громадяни щодня приходили на площу-агору для обговорювання найважливіших питань повсякденного політичного життя. Це вимагало високого рівня політичної зацікавленості, а громадянство, яке в Афінах передавалося спадково і цінувалося дуже високо, було водночас досить обтяжливим обов'язком.

Цілком очевидно, що давні греки, створюючи свій поліс, прагнули до рівності, яку вони розуміли як **право індивіда на участь в управлінні** полісом. Це право й дало підставу вченим назвати такі культури індивідуалістичними, оскільки вони мають походження від стародавнього громадського життя всіх європейських народів, формотворчого змісту якому надали стародавні грецька і римська демократії. **Так проходило становлення індивідуалістичних культур, як виборних демократій. У цих культурах склалася коротка дистанція влади з потужними горизонтальними зв'язками між членами груп і всередині соціуму.**

Так само, як і колективістські культури, індивідуалістичні породили велике розмаїття форм державного управління, пройшовши через створення імперій, а потім і феодальних держав з їх становою ієрархією. Однак у Європі завжди жили традиції античної демократії, які втілювалися в державному устрої середньовічної комунальної Італії, Новгородській і Псковській республіках, у містах Ганзи, в республіці запорозьких козаків тощо. У Великій Британії з XII століття діє парламент як представництво громад. У всіх цих державних і муніципальних утвореннях існував принцип **виборності** влади й її підзвітності народові-виборцю.

Отже, обидві цивілізації зробили вклад у соціальний розвиток людства. Східні культури створили великі централізовані держави, бюрократію, що регламентує законодавство, започаткували найважливіші напрями природничих наук. Західні культури винайшли спосіб народовладдя і філософію, головною темою якої було осмислення значущості людської особистості та закономірностей соціального життя людей. Сьогодні ці винаходи належать усьому

людству й активно, але по-своєму розвиваються в обох культурах.

Соціальне життя в індивідуалістичних культурах

На організацію соціального життя індивідуалістичних культур великий вплив справили ідеї рівності, які передбачають активну участь кожного члена у житті громади, спільноти, соціуму. Можливо, найчіткіше цю тезу висловив Аристотель: «Людина за природою своєю є тварина суспільна, а той, хто через свою природу, а не внаслідок випадкових обставин живе поза суспільством, або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина... Суспільство існує за природою і за природою передує кожній людині... А той, хто не здатен вступити в спілкування або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не почуває потреби в цьому, уже не є елементом суспільства, стаючи або звіром, або божеством» [«Політика», близько 328 року до н. е.].

В історії Нового часу найповніше втілення принципів народовладдя знайшло у створених на початку XVII століття державах (штатах) Північної Америки. Про характер їх колективного життя чи не найліпше свідчить А. де Токвіль у книзі «Демократія в Америці» (видана російською мовою ще 1872 року). Молода держава створювалася освіченими протестантами Європи, що тікали від релігійних утисків і воєн. Вони керувалися не тільки релігійними ідеями (М. Вебер), але й уявленнями про справедливість і рівність, засвоєними з античної філософії, знання якої підтримувалося в європейських школах. Тому американські громади XVII – початку XIX століття в Новій Англії були носіями не тільки протестантської етики, але й індивідуалістичної політичної культури. Переселенці намагалися відродити в новій країні, де не було ні короля, ні аристократії, дух рівності і справедливості давніх і античних демократій. Результат їхніх зусиль так вразив свого часу вченого француза, що він подав найдокладніший опис побаченого.

Токвіль звертає увагу на принцип роззосередження влади, що дозволяє зацікавити якнайбільше людей справами суспільства шляхом їх конкретної участі. Всі важливі рішення громад Нової Англії, а в ті роки вони нараховували 2,5-3 тисячі жителів, ухвалювалися на загальних зборах, а всі муніципальні урядовці обиралися щорічно. «Кожний житель громади під загрозою штрафу зобов'язаний приймати на себе відправлення цих обов'язків, але більшість із них оплачується для того, щоб незаможні громадяни могли віддавати виконання цих обов'язків свій час без шкоди для себе. ...За американською системою виплата фіксованої платні урядовцям не передбачається. Кожна дія посадової особи має свою оплату, і, отже, урядовці одержують винагороду відповідно до вкладеної ними праці» [5, с. 67].

«Громадянин Нової Англії прихильний до своєї громади тому, що вона сильна і невразлива; він цікавиться її справами, оскільки бере участь у її управлінні; він любить її...; він бачить у ній втілення своїх честолюбних сподівань і надій; він втручається в будь-яку, навіть найдрібнішу подію

в житті громади, тому що ...вчиться управляти суспільством» [5, с. 71]. Токвіль підкреслює, що «саме в громаді, де проходить повсякденне життя і складаються прості людські взаємини, у людей виникає прагнення заслужити повагу навколишніх, з'являється потреба задовольнити свої істинні інтереси, вимальовується жадоба влади і слави» [5, с. 70]. Навіть ці короткі цитати свідчать про розвинене колективне життя, що дозволило переселенцям з Європи не тільки вижити, але й побудувати згодом найпотужнішу державу світу.

Важливо звернути увагу на таку обставину. Суспільства, засновані на повазі особистості та її прав, не можуть з'явитися без інтенсивного суспільного, колективного і групового життя. Головна соціально-психологічна особливість існування індивідуалістичних суспільств полягає в активній людській взаємодії та інтенсивному спілкуванні. **Для того, щоб шанувалися права людини і враховувалася думка громадян, людям довелося домовитися про правила і принципи їх життя, обговорити й прийняти відповідні закони, примусити один одного дотримуватися їх, тобто здійснити все це в колективі однодумців.** Такі домовленості можуть виникнути тільки внаслідок активної взаємодії людей, встановлення офіційних і неофіційних відносин, у результаті значного за часом *спілкування* на засадах рівності членства в різних групах і спільнотах. В індивідуалістичних культурах не було іншого способу прийняття рішень, ніж за участю всіх членів спільноти на загальному сході, вічі, еклесії, асамблеї, народних зборах.

Процедура прийняття Конституції США переконливий тому приклад. До голосування за основний закон відбулося тримісячне його обговорення в Конгресі. Потім знадобилася піврічна роз'яснювальна робота газет (згодом 85 есе знаменитої збірки «Федераліст»), і лише після цього відбулося всенародне голосування, право на участь у якому одержали тільки імущі, а отже грамотні громадяни чоловічої статі, близько 10 тис. осіб. Досвід США на той час не мав прецедентів, оскільки вперше було використано соціально-психологічний принцип послідовності формування ставлення до передових соціальних ідей з використанням ЗМІ. Це була, звичайно ж, інновація, але інновація, котра повторювала досвід античних демократій і середньовічних громад, у яких основним принципом була участь всіх її членів у вирішенні державних питань.

Колективним рішенням визначалося життя і російської, й української, і всіх інших європейських селянських і міських громад. Селянські громади України зберегли такі соціальні форми самоврядування аж до початку 30-х років ХХ століття. «На майдані, коло церкви революція іде. Хай чабан, **усі гукнули**, за отамана буде». Всі три принципи реалізації народовладдя присутні в цих коротких рядках Павла Тичини: 1) всі чоловіки збираються в центрі селища; 2) кандидатура висувається громадянами; 3) на її підтримку проводиться голосування. Ця практика була перервана деспотичною комуністичною владою тільки шляхом

спеціальної акції, яку народ коротко позначив словом «голодомор».

Отже, основною ознакою соціального буття індивідуалістичних культур слід вважати розвинені форми колективного життя, без яких неможливо досягти становища, коли індивід має право на власне волевиявлення. Назва **індивідуалістичні** культури (можливо, й не зовсім точна) підкреслює саме цю обставину – **право індивіда**, а не брак колективного життя.

Що ж стосується колективістських культур, то там рішення громади (а громада як форма соціального життя характерна для всіх народів і культур) приймаються головами родів і кланів, а не рядовими членами.

Пограничні культури

Цей невеликий екскурс в історію був потрібен нам для того, щоб зрозуміти, до якої культури слід віднести Україну і Росію. Наприклад, характеризуючи суперечливість російської культури, М. Бердяєв називав Росію Сходом-Заходом і стверджував, що в Росії зіштовхуються і взаємодіють два потоки світової історії – Схід і Захід. За результатами сучасних міжнародних крос-культурних досліджень (праці Г. Хофстеде, Ш. Шварца, Р. Льюїса, проект GLOBE) Російську Євразію, до якої включають і східну Україну, одні дослідники відносять до колективістських культур (Ш. Шварц, GLOBE), а інші – до пограничних, у яких культури змішані. На думку дослідників, до пограниччя культурних спільнот належать Росія, Україна, Молдова, Казахстан, Кавказ, Туреччина, країни Близького Сходу, Балкани, Південна Італія, Іспанія. Деякі вчені відзначають, що в пограниччях між Заходом і Сходом культурних спільнотах виступають у конфлікт такі непомітні тенденції, як відкритість і закритість культур, «надмірна чуйність» і самотність, космополітизм і охоронительство [6, с. 213].

Крос-культурні дослідження дозволяють значно доповнити й уточнити спостереження та гіпотези вчених початку ХХ століття. Одним із перших таких досліджень стала новаторська праця голландського антрополога Гирта Хофстеде. Наприкінці 1960-х років на замовлення ІВМ вчений розпочав дослідження ставлення співробітників до роботи й особливості їх ділових взаємин у різних країнах. Праця тривала майже 30 років; було охоплено близько 100 тисяч співробітників фірми в більш ніж 100 країнах. Одержані результати дозволили Хофстеде виокремити чотири фактори, що лежать в основі розбіжностей між національними управлінськими культурами, й сформулювати наступні осі культурних протиставлень [8].

Індивідуалізм – колективізм. Індивідуалізм, за Г. Хофстеде, відображається в культурах, де люди піклуються, насамперед, про себе і членів своєї родини, що не характерно для людей, котрі належать до інших членів групи або груп, представники яких піклуються про членів родини в обмін на їхню вірність. Тому **позиція стосовно інших членів суспільства**, уявлення про взаємодію у них різні. Якщо у представників культури з високим

показником індивідуалізму прийнято покладатися на особисті якості, коли «Я» має велике значення в житті, то в культурах із домінуванням колективізму вирішального значення набувають відносини з іншими. Представники таких культур частіше мислять категорією «Ми».

Чоловічість – жіночість (маскулінність – фемінінність). За цим показником культурна диференціація **позицій пов'язана зі ставленням людей до ролі чоловіків і жінок у суспільстві**. Домінуючими цінностями з високим показником **чоловічого** начала є досягнення й успіх; домінуючими цінностями в суспільстві з високим показником **жіночого** начала є піклування про близьких і якість життя. В культурах із високим показником чоловічого начала особливої ваги набувають професійні досягнення, які віддзеркалюють суспільний статус особистості. Роль статей тут строго визначена. В культурі з перевагою **жіночого** начала **якість життя** важливіша за статус, відтак люди тут часто демонструють симпатію до невдахи.

Уникнення невизначеності – це ступінь, на якому люди почуваються невпевненими і прагнуть уникати таких ситуацій. Це відбивається на **позиціях людей у їх ставленні до невизначеності**. Представники культур із високим ступенем уникнення невизначеності відчують необхідність у запровадженні великої кількості правил і формальностей для організації свого життя. Звичайно люди в таких країнах часто зазнають почуття тривоги і демонструють свої емоції. Вони вірять експертам у всіх сферах життя, уникають конфліктів і конкуренції. Серед західних країн Греція і Португалія мають найвищі показники в цій категорії; країни Східної Європи, наприклад, Угорщина, також тут є лідерами. В суспільствах із низькими показниками в категорії уникнення невизначеності правила і закони, а тим більше ритуали в діловому житті скорочені до необхідного мінімуму. Люди не уникають конкуренції та відкритого вирішення конфліктів. Прикладом такої культури може бути англо-саксонська (Англія, Америка), а також культура скандинавських країн.

Дистанція влади. Дистанція влади – ступінь, на якому люди, наділені меншою владою, приймають факт нерівномірного її розподілу. Це визначає **їх позицію стосовно влади**: в суспільствах із високим рівнем дистанції влади ієрархія вважається нормальним явищем, кожний член суспільства має певне становище в суспільстві, в родині й у професійній діяльності. Навіть на рівні сім'ї при прийнятті рішень про великі покупки (автомобіль, будинок тощо) англійка має таке ж право голосу, як і чоловік, тоді як у японській родині останнє слово завжди за чоловіком. Низькі показники в цій категорії мають Англія, США, скандинавські країни. Це країни, де службова ієрархія і безумовний авторитет старших за віком проявляються набагато рідше, ніж, скажімо, в Японії, котра має високий показник у цій категорії.

Пізніше до цих дихотомій було додано Наполегливість, Орієнтацію на майбутнє, Результативність, Гуманістичну орієнтацію.

За ознаками, визначеними Г. Хофстеде, Україна належить до країн маскулінної культури з високим рівнем уникнення невизначеності та великою дистанцією влади. Що ж стосується індивідуалізму-колективізму, то тут необхідні, на нашу думку, деякі уточнення. Ми зможемо це зрозуміти, якщо звернемося до порівняння повсякденної поведінки людей, а фактично до їх уявлень про належне і правильне, котре реалізується ними у повсякденні, без будь-якого аналізу на відповідність тій чи іншій культурі. Це звичай, правила життя, ритуали, символи і цінності – все, що на думку Г. Хофстеде, характеризує культуру зсередини. У **таблиці 1**, складеній фінськими дослідниками, виокремлено чотири параметри для порівняння: сім'я, виховання дітей, використання грошей і ставлення до влади. Розгляд цих параметрів у колективістській та індивідуалістичній культурах свідчить, що в Україні і Росії найдавніші та найстійкіші уявлення про традицію створення сім'ї та її повсякденне життя пов'язані з індивідуалістичною культурою.

Таблиця 1

Відмінності у повсякденній поведінці представників індивідуалістичних і колективістських культур [8, с. 38]

	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
Сім'я	Сім'я означає ядрну сім'ю, в якій особистість проживає певний період життя. Сім'я може міняти свою форму частіше одного разу. Подружжя обирається за велінням душі, і рішення про шлюб приймається за обоюдною згодою на основі любові. Відчуття життя підкреслюється додатково тим, що сім'я – це стабільна економічна одиниця.	Шлюб є сімейною угодою, що приймається задовго до вчинення обряду. Шлюб – це не тільки союз особистостей із двох сімей, це встановлення близьких зв'язків між ними. «У сім'ї» є найчастіше кілька поколінь родичів і багато дорослих з однієї сім'ї. До сім'ї належать дідусі, бабусі, тітки, дядьки, двоюрідні брати і сестри.
Виховання дітей	Дітям підкреслюють їх незалежне значення і прищеплюють відповідальність за власні справи. Вища мета виховання – незалежна людина. Дитинство і молодість захищені й шановані. Діти не беруть участі в повсякденних справах (значних господарських роботах).	Дорослі контролюють дитячі справи. Від дітей не очікують власної відповідальності. При виховному впливі вказують тільки на помилки, на якісь порушення. Діти поступово вчаться дотримуватися поведінки, яка відповідає груповим очікуванням членів сім'ї і групи. Головна мета виховання – формування людини як члена групи, залежного від неї.

Продовження таблиці 1

Використання грошей	Дорослі мають власні грошові ресурси. Передбачається, що кожна людина може сама себе утримувати.	Найчастіше гроші близької спільноти перебувають у спільному користуванні. Справа честі у випадку потреби поділитися грошима з другом чи родиною. Гроші діляться на підставі ідеї: «Сьогодні я даю гроші в сім'ю, а завтра дасть інший». Вся родина віддає зарплатню у загальносімейну касу, з якої гроші використовуються на всіх. Спільне господарство дозволяє робити більші придбання. Члени сім'ї допомагають при започаткуванні підприємства, можуть покрити витрати на подорож. Той, хто працює за кордоном, утримує свою сім'ю на батьківщині.
Ставлення до влади	Люди діють у межах громади, згідно зі спільно виробленими правилами. У політиці й трудовій діяльності обирають людей для вирішення особливих завдань на основі їх знань і компетентності.	Для людей важлива, насамперед, солідарність всієї сім'ї і найближчого оточення. Кожен може використовувати владу у власних інтересах, інтересах своєї сім'ї і громади. Це схвалюється. Урядовець або політик спирається в роботі на членів своєї сім'ї та близьких родичів.

Те ж саме спостерігається й у ставленні до грошей. Що ж стосується двох інших параметрів (ставлення до влади і виховання дітей), то тут все значно складніше. Однак цілком очевидно, що повної відповідності з жодною культурою немає. З одного боку, для нашої культури важлива ідея виборності влади, ми не сприймаємо призначення родичів і кумів на державні посади. Та чи означає це, що ми належимо до індивідуалістичної культури? Адже, з іншого боку, ми не бажаємо замислюватися й обговорювати правила громадського життя, нам це здається марнуванням часу. У цьому випадку ми готові скоріш підкоритися наказу, а у випадку незгоди просто ухилитися від його виконання. Але така поведінка невластива й колективістській культурі, де велика дистанція влади сприймається як належне і правильне. Відтак, можна зазначити: **пограничні культури містять у собі не тільки риси культури, що змінюється, але і якісно окремі, котрі виникають або внаслідок адаптації до життєвих обставин, що змінилися, або є пережитком попередньої доби.**

Публіцисти часто пишуть про культурне відставання, а вчені – про непродуктивність деяких рис національного характеру росіян і українців. Та цілком очевидно, що непродуктивні національні риси не з'являються самі по собі – вони формуються під впливом соціальних умов. Так, протягом багатьох років учені фіксують незаконослухняність у слов'ян. Але якщо взяти до уваги історичну ситуацію російського середньовіччя, то стає очевидним, що народ був позбавлений самої можливості сформувати правила свого співжиття, а чужому законодавцю завжди чиняв опір, передаючи досвід уникнення нащадкам.

Або, наприклад, відзначена вже кількома дослідженнями особлива інтелектуальна винахідливість, навіть спритність росіян, їх уміння швидко знайти вихід з будь-якого становища. Це стало цінністю, і як будь-яка цінність вона має і протилежний полюс, у якому проглядається вже інша риса –

ЧАСТИНА 2. Історія і політична культура України

Розп'ято нас між Заходом і Сходом.

Що не орел – печінку нам довбе.

Зласкався, доле, над моїм народом,

Щоб він не дався знівечить себе!

Ліна Костенко

Київська Русь і монгольська навала

Перше, що потребує історичного уточнення, так це характер влади в Київській Русі, оскільки є

все та ж необов'язковість щодо правил, неповага до закону, який «як дишло». Що ж стосується культурного відставання, про яке не вгавають писати вчені, починаючи з часів Петра I, то воно переборюється досить легко, але тільки тоді, коли суспільство розуміє, в чому саме це відставання полягає. Тому необхідно постійно звертатися до історії країни та її політичної культури (такий екскурс ми здійснимо в другій частині нашої статті).

Підбиваючи попередні підсумки, можемо зазначити:

1) індивідуалізм і колективізм культур сягає своїм корінням в ті дві цивілізації, які сформувалися ще в стародавні часи. Стародавня колективістська культура землеробських племен породила ідею держави, якою деспотично управляє цар або фараон, а культура європейських племен мисливців-збирачів викликала появу демократичних форм правління, за яких кожний індивід має право на прийняття колективних рішень;

2) індивідуалістичні й колективістські культури містять певне протиріччя у назві, коли йдеться про владу. Так, в індивідуалістичних культурах влада завжди представлена групами, а рішення приймаються колективно. У колективістських культурах влада також належить групі, але її символізує один індивід, який має право на одноособове рішення.

3) через історичні обставини Україна належить до країн пограничної культури. Це фіксують і сучасні крос-культурні дослідження. Однак погранична культура не є простою мішаниною двох культур, оскільки запозичення або насадження будь-яких ознак іншої культури, що призводить до спотворення власної.

4) культури визначають дуже давні ментальні утворення, які формувались якнайменше останні 100 тисяч років, а тому їх змінити сторонні впливи неспроможні. Але ці впливи викликають появу протиріч у ментальності цілого народу, а часом і в суспільному устрої країн із пограничною культурою.

певна невідповідність між історичними фактами, їх офіційним викладом і соціально-психологічним знанням про закономірності людської поведінки.

Візьмемо до уваги лише кілька фактів зі шкільного курсу історії.

Факт перший. Запрошення варязьких князів для управління державою слов'ян, причому у варіанті «приходьте і володійте нами». Чи можна, маючи глузд і перебуваючи на досить високому рівні культури (варяги називали Русь Гардарикою за безліч міст у ній), запрошувати представників іншого народу до управління у зв'язку зі своєю безпорадністю? У це важко повірити. Скоріше, міста могли запросити варягів як військових найманців для охорони торговельного шляху «з варяг у греки», оскільки ті отримали в Європі слави вправних воїнів, захопивши Нормандію, Англію і Сицилію. Але тоді постає питання: хто запрошував? За логікою, таку можливість мав тільки обраний на вічі орган, який би ми сьогодні назвали міською радою, хоча, можливо, вже тоді його називали думою (це мають з'ясувати історики). Так у Києві з'явився Аскольд, а в Новгороді – Рюрик, і саме він послав своїх дружинників у Київ після вбивства Аскольда.

Можна припустити, що Русь була схожа на античну Грецію – завдяки союзові міст-держав Новгород, Псков, Києва, Смоленська, Полоцька, Ростова, які стояли на дніпровському і волзькому торговельних шляхах. Таку гіпотезу висувують вчені, що опублікували свою працю за підписом Круглов і К° у Санкт-Петербурзькій «Нової газеті» [9]. На користь цього припущення свідчить й існування в північному Причорномор'ї грецьких колоній, котрі могли стати прикладом формування влади для стародавніх слов'ян. Найдовше такий політичний устрій функціонував у Новгороді (понад дев'ять століть). Остаточно його знищив тільки Іван III.

Факт другий. Те, що князі були скоріше вояками, а не владоможцями, засвідчує запрошення Новгородом князя Олександра Ярославича, згодом названого Невським. До нього в Новгороді 7 років князував його батько. «Князювання Ярослава в Новгороді було неспокойним. У перший же рік після свого приїзду він пішов походом на Чудь». Відтоді літопис рясніє розповідями про походи Ярослава на Литву, Сьм і знову ж таки на Чудь [10]. Новгород двічі запрошував і князя Олександра як полководця. Але, мабуть, новгородцям і на думку не спадало запрошувати князя як правителя попри його безперечні заслуги перед містом-республікою [11]. Цілком можливо, що й князювання літописці розуміли скоріше як керівництво дружиною, а не як форму державної влади. Та й слово «князь» явно іноземного походження, воно нагадує північногерманське – *koning*, англійське – *king* і фінське – *kuningas*.

Факт третій. Київська Русь не була централізованою державою, про що, зокрема, свідчить «Слово о полку Ігоревім» (ймовірно, найменш спотворена літературна пам'ятка), тому що чернігівський князь пішов у похід, не погоджуючи свої дії з великим князем у Києві, хоча й міг звернутися до нього за союзницькою допомогою. Швидше за все, Ігор очолював дружину і самостійно ухвалював рішення щодо походу, переконавши Раду городян в такій необхідності.

Факт четвертий. Військові походи князів Олега і Святослава теж потребують пояснення. З одного боку, їхні військові дружини для того й наймалися, щоб забезпечувати функціонування торговельного шляху. «Как ныне собирается вещей Олег отместити неразумним хазарам...» З іншого ж боку, ми не знаємо, з якої причини був прибитий щит «на вратах Цареграда» і яку мету мали ті найманці. Не збиралися ж вони завойовувати Константинопіль!

В історії Київської Русі є й інші незрозумілі речі. Можна припустити, що частину літописних текстів «замовлювали» Рюриковичі, які все ще пам'ятали своїх пращурів з острова Рюген. Адже літописи, як і теперішня історіографія, створювалися під впливом особливостей часу та з веління можновладців.

Усе це вимагає ретельного історичного дослідження і нового осмислення з позицій сучасних знань з антропології, культурології, соціальної філософії та соціальної психології. Особливо це стосується проблеми Рюриковичів, роль яких у літописних текстах подається особливо опукло (при не цілком зрозумілій ролі віче). У яких випадках віче приймало рішення? Хто його готував і виносив на голосування? Наприклад, в Афінах щороку, протягом як мінімум трьох сторіч, обирали по 10 стратегів, але їх імена історія до нас не донесла. Очевидно, тому, що такі постаті, як стратег Перікл, зустрічаються дуже не часто. Це ж стосується й історії Новгороду, з посадників якого широкій публіці відома тільки Марфа Посадниця, та й то завдяки опері, хоча повний перелік всіх посадників Новгороду зберігся в літописах. Але від того, що імена не дуже відомі, не варто замовчувати характер народовладдя в Київській Русі як об'єднанні міст-держав.

Звичайно, войовничі варяги з часом поріднилися з боярськими родами руських міст – еліта суспільства формується скрізь і за всіх часів частіше через шлюбні стосунки. Але коли князі остаточно одержали не тільки військову, але й управлінську функцію, можна тільки здогадуватися. На думку М. Костомарова, «татарам легше й зручніше було вести справу з покірними князями, ніж з численним і непостійним вічем. У їхніх інтересах було посилити князівську владу, особливо владу великого князя» [12]. Це може означати, що у процесі монголо-татарського завоювання, коли оборона міст і їх безпека ставали головною проблемою, князі, відповідальні за цю безпеку, автоматично ставали главами держав. Згодом вони могли легко перейняти військово-деспотичний режим імперії Чингізхана, що дозволяло діяти, ігноруючи віче та державну думу. Тоді й могло статися накладання форм управління колективістської культури Сходу на європейську індивідуалістичну культуру слов'ян.

За 200 років монголо-татарського ярма було зламане природний для країни механізм народовладдя, а прийняття рішень спільнотою збереглося тільки на рівні селянських громад. Принесені монгольськими завойовниками на державний рівень закон і порядок зовсім не відповідали уявленням слов'ян про право, справедливість і характер влади,

оскільки це були закон і порядок іншої, далекої їм культури.

Правляча верхівка князівств майбутньої Росії, що одержувала ярлики на князювання в Золотій Орді, насаджувала принципи військово-деспотичної влади, скопійовані з монгольських, адже вони здавалися тоді набагато ефективнішими. Швидше за все, в часи становлення Московського князівства з'явилися ідеї про потужну централізовану державу (імперія Чингізхана), а в літописних текстах заговорили про особливу місію Рюриковичів, що виправдовувало їх претензії на владу. Після Рюриковичів цей же спосіб влади не без успіху здійснювали Романови, а услід за ними, з кінця 1920-х років, комуністи.

Народ, як міг, опирався деспотичним тенденціям в управлінні, захищаючи свої права на рівні селянських громад, навіть коли був остаточно покріпачений за царювання Петра I. За свідченням С. Лур'є, ретельної дослідниці російської селянської общини, «до XVII століття селяни звичайно селилися дворами-хуторами. Іноді два-три двори, рідко більше, розміщувалися поруч. Слово «деревня» стосувалося економії певного двору. Багатолюдних сіл не існувало. Общиною, «миром», була волость, що об'єднувала таку кількість дворів, яка забезпечувала можливість нормального самоврядування, нормального функціонування «миру». Після запровадження Юр'євого дня закон продовжував визнавати за общиною права самоврядування, власного суду, розкладки податків, нагляду за порядком і моральністю своїх членів. Селяни були рівноправними членами російського суспільства й нарівні з боярами і купцями перебували під заступництвом закону» [13].

Культура східних слов'ян після монгольського іґа, на нашу думку, не стала в цілому колективістською, але в суспільстві, державі, культурі побуту виникали численні протиріччя, особливо у ставленні до влади й законів. Весь внутрішній устрій Московської держави «ґрунтувався на примусовому розподілі обов'язкових повинностей і служб між окремими групами населення з безвихідним прикріпленням кожної групи до її спеціальної служби та її спеціального тягла. Все населення – від останнього холопа до першого боярина – виявлялося, таким чином, закріпаченим без можливості хоч трохи вільно розпоряджатися своїм існуванням. Залежність селянина від службового землевласника була лише своєрідною формою служби селянина тій же державі», – писав 1923 року емігрантський історик О. Кізоветтер [13]. Така організація влади й соціального життя утворювала задушливу атмосферу, яку так ненавидів Петро I. Але й він не зміг оцінити благотворний вплив свободи, а відтак не дав їй ні аристократам, ні, тим більше, простолюду.

Негативний вплив монгольської навали на подальший розвиток слов'янських народів відзначали практично всі російські вчені, починаючи з М. Карамзіна, але ніколи не ставився під сумнів характер влади, привнесений ззовні. І тільки в художній літературі (О. Радищев, О. Пушкін, Т. Шевченко) деспотизм визнавався головним нещастям країни.

Слід зазначити, що Україна постраждала значно менше, ніж Росія, бо, рятуючись від монгольської навали, міста-республіки південного заходу добровільно відійшли до рук литовського князя, а території західної України згодом опинилися під владою Польщі та Австро-Угорщини. У XIV-XX сторіччях у росіян і українців поступово склалися різні уявлення про належне управління державою, хоча спільні корені давалися взнаки.

Точні спостереження щодо цього зробив російсько-український вчений М. Костомаров. У політичній сфері «малороси здатні створювати посеред себе добровільні компанії (товариства), які існували доти, доки в них була потреба» [12]. Ці товариства були сильними настільки, наскільки їх існування не заважало незмінному праву особистої волі. «Общинна психологія», тобто підпорядкування особистості владі громади, не була, згідно з М. Костомаровим, властива українцям. Громада для українців – це зовсім не те, що община для росіян. Громада – добровільна сходка людей: хто хоче, той бере в ній участь, а хто не хоче – не бере. Так було в Запорозькій Січі, в яку приходили так само, як і йшли з неї – за власним бажанням. М. Костомаров підкреслює особисту незалежність українців, які були чимось зобов'язані громаді лише тою мірою, в якій тримаються зв'язки між її членами для взаємної безпеки і вигоди кожного.

З огляду на крос-культурні дослідження, особиста незалежність властива представникам індивідуалістичних культур. Водночас українцям бракує культури договору, про що свідчить небажання членів громади домовлятися про чіткі правила, терміни їх дії, спрямованість спільних зусиль, принципи діяльності, умови виходу з об'єднання тощо. Цілком очевидна недооцінка мовленнєвої взаємодії, невміння конструктивно спілкуватися, йти на компроміс, тобто всього того, що англійці сформулювали як аксіому, що передує будь-якій суперечці: «Домовимося про правила». Конституція Пилипа Орлика є винятком, що лише підтверджує правило. Ця конституція не знайшла ні достатньої кількості захисників, ні послідовників, хоча сам факт її створення свідчить про прагнення до раціоналізації права і усунення невизначеності.

Усі ці міркування про різницю культур, їх походження та історію безпосередньо стосуються сучасних українських реалій. **Територією України, ніби тектонічний розлом, проходить межа в розумінні сутності влади і способів її здійснення.** Одна частина населення прагне виборного народовладдя, інша вважає, що владі необхідна сильна рука. Але ні ті, ні інші не можуть чітко артикулювати свої справжні бажання, а тому персоналізують їх, апелюючи до особистості, яка, на думку кожної з частин, відповідає її уявленням. Ці розбіжності зовні виражаються в суперечках щодо статусу російської мови, проблеми вступу до Євросоюзу, участі в організаціях СНД і НАТО. Не можна вважати, що всі ці питання штучно роздмухуються, хоча коли говорити про мовні проблеми, то підтримки і захисту потребує скоріше українська, ніж російська мова. Насправді ж йдеться про вектор подальшого

розвитку країни: важливо визначитися, на яке майбутнє може сподіватися Україна, маючи на своїй території два несхожі менталітети.

Коренева ментальність

По суті, і українцям, і росіянам **необхідно «згадати» про свої історичні коріння**, бо, незалежно від нашого бажання, вони на нас впливають. **Зміст нашої ментальності – це наші соціальні уявлення про справедливість, рівність, свободу і «нормальне» життя, які базуються на колективному несвідомому.** Вони майже ніколи не артикулюються і, на жаль, не завжди усвідомлюються, але спрямовують наші вчинки і впливають на наші цінності й ставлення до всього, що відбувається. Слов'янська цивілізація існує набагато довше, ніж влада, деформована впливом монгольського ярма. Але ця деформація, прямо впливаючи на всю систему взаємин у суспільстві, особливо відчутно позначається на **соціалізуючих відносинах** влади й підпорядкування в системах: батьки – діти, вчителі – учні, начальники – підлегли... Тому й головне питання, по якому не можемо домовитися, це яким шляхом можна прийти до «нормального» життя, за допомогою яких владних дій можна досягти стану загального добра. З одного боку, ми цілком покладаємося на дії влади, чекаємо від неї «дива» або таких дій, які хоча б частково виправдали наші сподівання. Але, з іншого боку, ми цій владі протистоїмо і навіть її ненавидимо. Це стало не просто традицією, але й ніби національною рисою, яку Г. Хофстеде коректно назвав довгою дистанцією влади.

Довгу дистанцію з вертикаллю влади, ієрархічною структурою управління фіксують міжнародні дослідження, у тому числі й GLOBE, при вивченні російських менеджерів і ділових відносин. На цій підставі Росію й Україну відносять до колективістських культур [14]. Природно, що в управлінні, від сталінських часів, як ідеал справді культивується середньовічна тверда ієрархія, бо інших прикладів перед очима не маємо. А один із дослідників у проекті GLOBE А. Савін навіть стверджує, що «європейскість» Росії – це ілюзія (!), нав'язана суспільству ззовні й зсередини, причому ілюзія, що має глибокі історичні корені й дотепер характерна для Росії у вигляді «європейської орієнтації» або «шляху в Європу». Савін вважає, що «так звані «західники» орієнтуються на західні цивілізації, які вкрай несхожі на національні культури Російської Євразії» [15, с. 9].

Внаслідок таких висновків учені орієнтують керівництво Росії на зближення з латиноамериканськими країнами, країнами Південної Європи і навіть африканськими країнами у зв'язку з їх «культурною близькістю»?! А вся ця «культурна близькість» пояснюється тим же пограничним станом культури й спотвореннями, які Греція, Італія та Іспанія прагнуть перебороти. Крім того, подібність їх культур пояснюється тим, що ці країни також зазнали потужного впливу колективістської культури арабів і турків. Різниця ж полягає в тому, що північ Італії та Іспанії зберегли свою державність

і звичні форми культури влади, а головне – ще не подолали як і ми ментальність свого феодалізму, якому теж притаманна ієрархія.

Дійсне змішування культур сталося у країнах Латинської Америки. В будь-якому випадку, на карті світових культур, складеній Ш. Шварцем, Латинська Америка міститься на перехресті трьох осей: Ієрархія – Рівноправність, Консерватизм – Автономія, Майстерність – Гармонія. Це означає, що всі культури в ній змішані, але не спостерігається домінування жодної. Однак це тема вже іншого дослідження.

Паралельно з описом особливостей управлінської культури вчені розглядають і особистісний вимір двох культур на психологічному рівні: ідіоцентризм – оллоцентризм [17]. Так, Н. Лебедева відзначає, що ідіоцентризм співвідноситься з індивідуалізмом, а оллоцентризм – з колективізмом. Оллоцентричні тенденції обумовлюються трьома факторами: підпорядкування індивідуальних цілей груповим; сприйняття групи як продовження себе; сильна внутрігрупова ідентифікація.

Особистість із вираженими оллоцентристськими тенденціями очікує від своєї групи всілякої підтримки, а особистість з ідіоцентристськими тенденціями орієнтується на власні сили та незалежність від груп. Існують значні розбіжності в поведінці й персональних особливостях людей, вихованих у колективістичних та індивідуалістичних культурах. Так, у колективістичних культурах поведінка людини обумовлюється нормами, прийнятими в цій культурі на рівні родини, а в індивідуалістичних – персональними особливостями та соціальними уявленнями людини. В колективістичних культурах вважається, що тільки за допомогою групи можна досягти успіху, тоді як в індивідуалістичних культурах вважається, що успіх забезпечують здібності і зусилля особистості. В колективістичних культурах прийнято, щоб людина скоріш пристосувалася до ситуації, ніж змінювала її відповідно до власних потреб; в індивідуалістичних культурах людина прагне створити ситуацію, яка привела б її до успіху. В колективістичних культурах люди прагнуть більше знати й розповідати про інших, ніж про себе; в індивідуалістичних культурах люди більш схильні говорити про себе, а не про інших [17, с. 49-52].

Ідеї справедливості і рівності пронизують всю історію європейських народів у тому вигляді, як вони були сформульовані ще в первісних племен. У К. Маркса ця ідея виражена вкрай лаконічно: «від кожного за здібностями, кожному за потребами». А теорія справедливості Дж. Роулза (1960-ті рр.) стала ідеологічною основою для держав загального добробуту. За великим рахунком, вона, уточнюючи поняття справедливості й рівності щодо сучасного суспільства, звертається до кореневої ментальності європейських народів. Не дивно, що вона була застосована в країнах, де ознаки індивідуалістичної культури виражені найпоспідовніше: скандинавські країни, Велика Британія, США, Канада, Німеччина. А якщо пригадати історію, то саме народи цих

країн практично ніколи не зустрічалися з колективістською культурою. Тим більше, вони не були завойовані представниками цієї культури.

Хофстеде визначає культуру як «колективне програмування думок, що відрізняє одну категорію людей від іншої» [17, с. 50]. Тому однією з найяскравіших ознак світової культури слід вважати формування у Європі, яка за територією дорівнює Китаю, різноманіття повноцінних культур, що зросли на основі кореневої ментальності. Рівність народів як цінність не завжди визнавалася, але дотримувалася завдяки боротьбі за незалежність кожного з них. Різновеликі і різномовні народи Європи протягом століть боролися за лідерство, але ніхто з них ніколи не досягав у цьому успіху. Нині, за умов **рівності членства й догвірної справедливості**, будується Європейський Союз, у якому фактично створюється нова цивілізація. Це вимагає нових підходів у відносинах і взаєморозумінні різних народів, які мають одну ж кореневу ментальність.

На наших очах індивідуалістичні культури продовжують демонструвати творчий потенціал розвитку завдяки кореневій ментальності європейців, які зуміли об'єднатися на порозі Інформаційного суспільства, переборюючи вікову ворожість між народами й проблему різномовності, демонструючи терпимість і розуміння національних особливостей учасників нового союзу. Р.Д. Льюїс зауважує, що «кожний народ має власне уявлення про поняття, наприклад, честі, обов'язку, любові, справедливості, подяки і помсти. Це життєві принципи всіх народів світу, але в кожного народу є власні уявлення про ці поняття, якими б універсальними вони не здавалися» [18, с. 29].

Колись головну особливість кореневої ментальності слов'янських народів – прагнення до справедливості й рівності – блискуче використали комуністи, проголосивши: «Мир – народам, земля – селянам, фабрики – робітникам». Просто й зрозуміло! Вірю, що вони були навіть щирі, висуваючи це гасло, також як і колись Петро І, проголосивши європейський вектор розвитку Росії. Але вони не врахували одного: для того, щоб на ділі запровадити принципи справедливості й рівності, належить зробити владу реально доступною для кожного громадянина і розсередити її, а не збирати в єдиний кулак. «Єдиний кулак» автоматично обумовлює узурпацію влади й насильство задля «ощасливлення» народу. Треба розуміти наступне: коли на індивідуалістичну ментальність європейців накладаються форми влади колективістичної культури, це призводить до бунту особистості і хаосу в управлінні, який намагаються приборкати вертикальною владою замість того, щоб залучити до неї більшість громадян і навчитись домовлятися про правила політичної гри, яких кожна зі сторін чітко дотримується.

Формування нової громадянськості

Чи є вихід зі становища, яке нині склалося?

Чи має Україна шанс «повернутися до Європи»?

Є, звичайно. Але для того, щоб народ повернувся до своїх коренів, необхідно виконати спеціальну

просвітницьку роботу – від переосмислення історії та написання відповідних підручників до науково-популярних програм на телебаченні. Для цього потрібна й активна науково-дослідницька робота в галузі суспільних наук, яка б обслуговувала соціальні потреби та інтереси суспільства. Але головними кроками на шляху повернення до кореневої ментальності мають бути заходи для формування нової громадянськості.

Найперспективнішими, на нашу думку, можуть бути два напрями. По-перше, подальше зміцнення місцевого самоврядування як влади, що перебуває найближче до народу і здатна реалізувати основні ідеї народовладдя. І це практичний шлях до формування громадянськості в конкретній діяльності. По-друге, реформування освіти задля збільшення її цивілізаційного змісту. І тут важливо розуміти, що саме конкретно, з культурологічної і соціально-психологічної точки зору, потребує змін.

Місцева влада має потребу в зміцненні способів народного контролю, тому що голосування раз на чотири роки повністю позбавляє цю ідею змісту. Тим більше, що голосують не за людей, а за партії. Форми контролю мають передбачати регулярність звіту підрозділів виконавчої влади не тільки перед депутатами, але й шляхом залучення груп інтересів до обговорення життєво важливих проблем. Транспорт і торгівля, підтримка міської інфраструктури, ремонт комунальних мереж, організація освіти й охорони здоров'я, екологічні проблеми – ось далеко не повний перелік проблем, які цікавлять кожного громадянина. Публічне їх обговорення у засобах масової інформації допоможе увійти в політику по-справжньому небайдужим громадянам, спроможним пропонувати ефективні рішення. Особливо це важливо під час обговорення бюджетних питань. Немає цікавішої теми для людей, ніж витрачання грошей. У цих дискусіях повинні мати можливість взяти участь всі зацікавлені жителі міст, селищ і сіл. Місцеві засоби масової інформації здатні таку дискусію проводити.

Не менш важливим питанням для суспільств, що трансформуються, є реформування школи. Це пов'язується, в першу чергу, з тим, що саме виховна система й **школа відображають і транслиують стиль та основні способи влади**. Уперше це відзначив К. Левін, порівнюючи освітню культуру США й передфашистської Німеччини [20]. Пізніше виявлені закономірності знайшли віддзеркалення в його теорії поля, згідно з якою частини соціальних систем залежать від властивостей цілого. Сучасна школа повільно змінюється під тиском вимог суспільства, яке трансформується, і не завжди знаходить адекватні цим вимогам форми і методи роботи. І це не дивно, бо школа – це конкретні люди зі своїм світоглядом і засвоєними в молодості уявленнями про зміст і сенс своєї праці. В умовах трансформації знайти нову парадигму виховної діяльності не під силу окремо взятому вчителю.

Нині важко сформулювати одну конкретну мету виховання, але, безумовно, важливим завданням є формування громадянськості. Тут нам можуть

заперечити люди, що добре пам'ятають радянську школу 1950-1970-х років, зорієнтовану на формування ідейного громадянина і патріота. Форми і методи її роботи, її ідеологічна спрямованість у наш час абсолютно неприйнятні. У класичній праці У. Бронфенбреннера «Два світи дитинства. Діти в США і СРСР» [21] було розпочато точний, але безоцінюючий аналіз радянської системи виховання й освіти, яка на початку 1960-х років ще повністю відповідала ідеології тоталітарно-комуністичної держави. Вчений критикував американську школу та її систему виховання, а аналіз методів радянської школи був настільки акуратним і безстороннім, а в окремих випадках навіть підкреслено схвальним, що ідеологічні чиновники дозволили цю книгу видати в СРСР, навіть не підозрюючи про її глибокий викривальний зміст. Це був той самий випадок погляду носіїв культури зсередини, про який писав Г. Хофстеде. Те, що для всіх нас в 70-ті роки було нормою і сприймалося без тіні сумніву в правильності й правомірності, для західного читача поставало системою виховання, яка готує підрастаюче покоління до життя в тоталітарному суспільстві. Автор підкреслював колективістський характер освіти, що обумовлює розвиток почуття **групової залежності** замість солідарності, говорить про покірність і слухняність дітей, їх аскетизм і скромність, що означає брак незалежності й самостійності, про центральну роль матері у вихованні дітей у родині й слабку участь батька, про критично-вимогливу позицію вчителів. Американський дослідник зауважує, що «у сім'ях, де верховодить мати, діти малоініціативні, чекають вказівок і рішень інших» [21, с. 48], а в школах відносини найчастіше обмежуються діловою сферою. І далі цитує радянського автора про мету виховання: «Це відносини взаємної залежності, взаємної відповідальності, взаємного контролю, підпорядкування й командування, нетерпимості до осіб, котрі заважають спільній справі» [21, с. 61]. Взаємна відповідальність і взаємний контроль, насправді, часто означали виказування, а нетерпимість і сьогодні протистоїть толерантності.

Безумовно, система виховання, що існувала в радянській школі від часів сталінського режиму й аж до 1980-х років, була істотно розхитана як більшою свободою самого життя, так і критичним ставленням до неї з боку вчителів. Досить згадати фільм «Доживемо до понеділка». У поведінці сучасних дітей ми не побачимо ні аскетизму, ні скромності, ні особливого бажання підкорюватися. Тому сьогодні важливо говорити не стільки про руйнування системи виховання (вона вже зруйнована), скільки про вкрай необхідні зміни в психолого-педагогічних стратегіях, які б відповідали сучасному розвитку громадянського суспільства.

Висновки

1. Індивідуалістичні й колективістські культури є породженням двох цивілізацій і двох способів управління спільнотами. В індивідуалістичних культурах це колективна влада народу на основі виборності своїх представників. У колективістських

культурах – це одноособова, а часто й деспотична влада правителів, які домагаються її легітимності за допомогою різних способів насильства і примусу, спираючись на силу свого клану та сімейно-родинні зв'язки. Після Другої світової війни демократія стала визнаним способом управління, що поступово приживається у країнах з колективістською культурою. Найбільш вражаючий приклад – Японія. Але в більшості цих країн вибори є скоріш способом легітимації права того чи іншого клану на управління країною, ніж справді демократичним вибором народу.

2. Існують своєрідні ножиці в розумінні соціального життя індивідуалістичних і колективістських культур. Умовою виживання індивідуалістичних культур є напружене соціальне життя з активною діючими громадами й різними спільнотами – від політичних партій до груп анонімних алкоголіків і танцювальних гуртків. Але оскільки вчені стурбовані правами особистості, які можуть бути захищені тільки в умовах групової солідарності та сильних соціальних зв'язків між індивідами, то вони постійно звертаються до теми їх можливого ослаблення і способів зміцнення, наприклад, у нарощуванні соціального капіталу [22]. В колективістських культурах ці проблеми навіть не обговорюються, оскільки індивід інтегрований у велику групу сімейно-родинних зв'язків, а соціальне життя і традиції облаштування влади не припускають політичної активності, якщо немає зовнішньої загрози. Влада, як правило, зосереджена в руках однієї людини та її найближчих родичів.

3. Україні властива пригранична культура. Протягом тисячоліть зберігалися стародавні форми соціального життя, в яких ключову роль відігравали ідеї рівності і справедливості, що обумовлювали право на участь індивіда у вирішенні питань життя суспільства і громади. Вони й сьогодні є частиною ментальності народу. Однак історична доля більшої частини країни виявилася пов'язаною з управлінням, форми якої привнесені ззовні, за рахунок монгольської навали. Вони не відповідають колективному несвідомому народу. На щастя в Україні при всій неоднозначності оцінок існуючої влади про неї не можна сказати, що вона нагадує диктатуру.

4. Пригранична культура – це не проста суміш культур. Запозичення будь-якої риси іншої культури викликає спотворення власної. Культурне протиріччя найбільш позначилося на ставленні людей до влади. Більша дистанція влади, що в колективістських культурах виражається в шанобливому до неї ставленні, в Україні набрала рис глибокої ворожості та навіть ненависті. Авторитарні форми правління, з одного боку, приймаються більшістю як звичні, а з іншого – сформували стійку недовіру до будь-якої влади, навіть самостійно обраної.

5. Деспотичні форми влади обумовили спотворення в культурі і появу нових рис національного характеру, суперечливих цінностей і подвійної моралі. Моральні норми у відносинах на міжособистісному рівні не збігаються з нормами у відносинах із державою, коли обман, шахрайство

та навіть злочин виправдуються. У приграничних культурах спотворюється й уявлення про свободу, котру розуміють переважно як ухилення і втечу, а не боротьбу за свої права.

6. Коренева ментальність українців пов'язана з індивідуалістичною культурою. Необхідно усунути протиріччя між кореневою ментальністю і діями влади, яка ніколи не буде підтримуватися по суті, якщо не спиратиметься на властиві народові уявлення про справедливість і рівність та відповідні їм форми народовладдя. Подолання сьогоднішніх протиріч, повернення до джерел власної культури сприятиме оздоровленню соціального життя; воно може сприяти об'єднанню країни на основі кореневої ментальності та зміни ставлення до влади. Без довіри не можливо просування вперед.

7. Одним з найімовірніших шляхів подолання ментальних протиріч є зміцнення місцевого самоврядування як найближчої до людей влади, в якій кожна особа має можливість взяти безпосередню участь. Але для цього потрібна **справжність** влади, однією з найважливіших ознак якої є можливість самостійно розпоряджатися коштами, зібраними у вигляді податків, при стабільній податковій базі. Крім того, необхідні зміни в частині різноманітності форм звітності і можливості контролю з боку виборців.

8. Не менш важливим завданням є трансформація загальноосвітньої школи, посилення її цивілізаційного потенціалу. Змін потребують відносини між вчителями й учнями, вчителями й батьками, в самому дитячому середовищі. Це пов'язано не тільки з тим, що стиль і способи взаємин несуть у собі ознаки системи виховання

тоталітарного суспільства й готують дітей до позитивного сприйняття диктаторського режиму, але й з тим, що наше вчительство, приділяючи теоретично велику увагу гуманістичному вихованню, не має зразків відповідної поведінки. Це призводить до того, що гуманістичне виховання і демократизація відносин у школі залишаються декларацією і не спираються на реальну практику поведінки дорослих і дітей. У цих умовах поняття громадянськості підмінюється вихованням патріотизму як чогось більш зрозумілого й доступного.

9. Оздоровленню соціального життя суспільства має сприяти прояснення ідей кореневої ментальності, по суті – ідеологічна робота. Російський соціолог В. Ядов вважає, що «суспільство потребує загальнонаціональної солідаризуючої ідеології. Вона не може бути придумана й впроваджена «згори»; така ідеологія «виростає» сама по собі з домінуючих суспільних настроїв, з масової психології (Г. Плеханов). З нашої масової психології «виростає» ідея співробітництва і взаємодопомоги» [23]. Ми б додали – ідеї **справедливості і рівності**. Тому слід припинити морочити людям голову «особливими» шляхами розвитку, мета яких полягає тільки в тому, щоб виправдати чужі народові способи володарювання, як це робиться в Росії.

10. У сучасному світі, коли наростають процеси глобалізації, великого значення набуває проблема етнокультурної ідентичності народу. Однак діяти власної ідентичності можна тільки віддаючи собі звіт у тому «Хто Ми є». Для того, щоб рости, ми повинні зрозуміти своє коріння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ле Бон. Психология социализма. – СПб., 1995.
2. Монсон П. Современная западная социология. Теории, традиции, перспективы. – СПб., 1992.
3. Про книгу Л. Мамфорда «Міф машини» див. у книзі: В. Скиба та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 64-65.
4. Себайн Д. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997.
5. Токвиль А. де. Демократія в Америці. – М.: Прогресс, 1992.
6. Культурологія. – 1998. – С. 213.
7. Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind-intercultural cooperation and its importance for survival. – N.-Y., Harper Collins Business, 1994.
8. Ratu M. Maahanmuuttaja asiakkaana. – Helsinki, 2002. – 232 s.
9. Культурный слой. Россия началась с демократии // «Новая газета» от 26.09.2005 г.
10. Ярослав Всеволодович. Годы жизни 1190-1246. Краткая характеристика: русский князь Ярослав Всеволодович // [http://vbook.nsu.ru/CGI/BROKER.EXE?EL=102+MODE=VIEW\(22.8.2006\)](http://vbook.nsu.ru/CGI/BROKER.EXE?EL=102+MODE=VIEW(22.8.2006)).
11. Александр Ярославич Невский // <http://www.rulex.ru/01010227.htm> (10.08.2006).
12. Костомаров Н.И. Две русские народности. – Киев – Харьков, Майдан, 1991.
13. Лурье С. Русская община: причины гибели. Гл. 9 // [http://svlourie.narod.ru/metamorphoses/russ-obsh.h...\(08.12.2004\)](http://svlourie.narod.ru/metamorphoses/russ-obsh.h...(08.12.2004)).
14. Дослідження за методикою Г. Хофстеде, проведене 1999 року в Україні під керівництвом І. Агеєвої, дало показники, досить близькі до російських: індекс індивідуалізму – 53 (в Росії – 50), дистанція влади – 70 (90), уникнення невизначеності – 63 (90). Ці показники свідчать про більшу близькість України до індивідуалістичних культур, хоч вони й не можуть бути однозначно інтерпретовані без врахування особливостей двох частин країни // http://www.stcu.kiev.ua/tr_kiev_2/cd-web/materials/ageeva/index.htm 1.09.2006.
15. Савин А.В. Российская Евразия в «мире цивилизаций» // http://www.e-journal.ru/p_euro-st3-23.html (24.3.2004).
16. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999.
17. Лебедева Н.М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психологический журнал. – 2000. – № 3. – С. 73-87.
18. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. – М., 2001.
19. Патнем Р. Чтобы демократия сработала. – М., 1994.
20. Левин К. Проблемы трансформации культуры // Разрешение социальных конфликтов. – СПб., 2000.
21. Бронфенбрер У. Два мира детства. Дети в США и СССР. – М., Прогресс, 1976.
22. Мейжис І. Соціальний капітал як предмет вивчення в соціальній психології // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 27-42.
23. Ядов В.А. Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов // <http://sociology.extrim.ru/yadov-transf.htm> (22.05.2004).